

СТАТИСТИКА

УДК:314.3:311.17

З. О. Пальян, канд. екон. наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет
імені Вадима Гетьмана»

СТРУКТУРНІ ЧИННИКИ НАРОДЖУВАНOSTІ В УКРАЇНІ: СТАТИСТИЧНИЙ АСПЕКТ

В статті подано результати статистичної оцінки ролі структурних факторів у формуванні сучасного рівня та динаміки народжуваності в Україні за роки набуття суверенітету. За допомогою багатофакторних індексних моделей показано вплив демографічних чинників, зокрема, статево-вікової збалансованості населення в цілому та його репродуктивного контингенту на зміну дітородної активності населення країни.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: субчинники, індексна модель, репродуктивний контингент, балансування статі, вікова плідність, структура потенційних шлюбних партнерів.

Характерною ознакою сучасного демографічного розвитку країн світу та України зокрема, є перехід на модель малодітності, одно- або, в ліпшому випадку, дводітності. Значною мірою це обумовлено об'єктивними чинниками. Подовшення середньої тривалості життя, скорочення малюкової та дитячої смертності до дуже низького рівня не дає демографічних підстав для збереження високої народжуваності. У зв'язку з цим, всесвітньо знаний демограф, А. І. Романюк зазначав, «... високорозвинуті країни вступили до нової, можливо останньої фази свого демографічного розвитку. Вони досягли того, що можна назвати режимом демографічної зрілості. Такому демографічному режиму притаманні хронічний дефіцит народжуваності, зменшення темпів росту населення, а то й повна депопуляція та постаріння населення» [3, с. 49]. Втім, попри загальносвітову закономірність

відтворення, деяким високорозвинутим країнам вдалось повернутись до рівня народжуваності, якій може забезпечити хоча б просте заміщення поколінь. Зразком в цьому є Франція, де кожна жінка плідного віку за своє дітородне життя може народити в середньому дві дитини. Приблизно на такому ж рівні тримаються скандинавські країни, Норвегія — 1,9 дитини, Швеція — 1,85 дитини, Данія та Фінляндія — 1,83 дитини (дані за 2006 рік) [4]. Отже, на тлі неминучих процесів сучасного режиму відтворення діють і можуть позитивно впливати суб'єктивні чинники, керовані державною політикою кожної країни. Слід зазначити, що сучасний перебіг процесу дітонародження формується під впливом маси причин, які діють прямо або опосередковано.

До безпосередніх детермінант народжуваності здебільшого належать демографічні та медико-біологічні чинники. Не менш важливу роль відіграють так звані непрямі детермінанти: соціально-економічні (зайнятість жінок у суспільному виробництві, рівень доходів та соціальних гарантій, житлові умови тощо), культурно-психологічні (освітньо-професійний рівень населення, у тому числі жіноцтва, етнічно-релігійні традиції тощо), а також екологічні. Всі вони спільно визначають відповідні життєві пріоритети, ціннісні орієнтації і, з рештою, мотивацію дітонародження. До того ж, прямі та непрямі детермінанти народжуваності діють у складному взаємосплетінні. Так, рівень добробуту населення, розвитку соціальних інституцій, культурний рівень та спосіб життя громадян напряду впливає на стан здоров'я населення, у тому числі репродуктивного, звідси і на його дітородну активність. У зворотному напрямку — кількість народжених є основним і найціннішим джерелом поповнення демографічного потенціалу і, зрештою, продуктивних сил. Втім, ніякі соціально-економічні та культурно-психологічні важелі не діятимуть, якщо не буде репродуктивного потенціалу, тобто населення плідного віку, здатного до народження життєздатного і здорового покоління дітей.

Чисельність народжених дітей у країні залежить від кількості і статеві-вікової збалансованості покоління батьків та їхньої шлюбної і дітородної активності. Зрозуміло, що чисельність населення репродуктивного віку зазнає змін разом зі зміною загальної чисельності населення країни. Скажімо, в період депопуляції зменшується і репродуктивний контингент віком 15—49 років. Але ці зміни не обов'язково відбуваються пропорційно та односпрямовано. Наприклад, в умовах загальної депопуляції певного регіону може зростати чисельність і частка контингенту батьків за раху-

нок міграційних процесів. Певні корективи вносить трудова та освітня міграція, яка «забирає» або «додає» переважно молоді репродуктивні сили. В такому разі змінюється не лише віковий склад населення, а і його здатність до самовідновлення. Якщо не вистачає батьків, то годі очікувати на появу дітей.

Важливим є не лише наявність достатньої сукупності осіб плідного віку, а їхня збалансованість за статтю. В умовах соціально-економічної та демографічної кризи нерідко порушуються статеві пропорції і виникає нестача чоловічого населення, наприклад, через неприродну надсмертність чоловіків у молодому віці або жінок через більш активний міграційний відтік дівчат і молодих жінок з метою навчання чи в пошуках роботи. Не менш суттєвого значення має вікова пропорційність дітородного контингенту батьків. Відомо, що найактивнішим дітородним віком у жінок у країнах з сучасним режимом відтворення є 20—24 та 25—29 років, а в таких країнах, як Данія і Швеція, — 30—34 років. У чоловіків цей пік припадає на більш солідні вікові групи в середньому на 5—10 років старше. Враховуючи, що саме в цьому віці 20—35 років відбувається соціалізація молоді, набуття певного освітньо-професійного рівня, соціально-економічного статусу, то дітородні функції, що вимагають від батьків певної іммобільності, конкурують із соціально-економічними, які не рідко потребують більшої міграційної рухливості.

Баланс статі, в тому числі в межах близьких вікових груп важливий і для шлюбного процесу. Наявність шлюбних стосунків, юридично зареєстрованих чи консесуальних є вирішальною умовою для народження дитини.

Узагальнюючим детермінантом народжуваності є дітородна активність, що характеризується віковою інтенсивністю дітонародження, шлюбною та позашлюбною народжуваністю, черговістю народжень, а також бажанням і реальними намірами мати чи не мати дітей, не обмежувати чи обмежувати кількість дітей у сім'ї або союзі, якщо обмежувати, то, яким чином і протягом якого часу.

Аналізуючи сучасну народжуваність та оцінюючи її потенційно можливий рівень, слід враховувати вплив таких демографічних чинників, як обсяг наявного репродуктивного контингенту та його збалансованість за статтю і віком.

За період незалежності 1991—2007 рр. чисельність осіб віком 15—49 років зменшилась незначно з 24,26 млн осіб до 24,19 млн осіб, тобто за весь час на 0,3 % або щороку в середньому на 0,02 %. Важливим є те, що скорочення репродуктивного контингенту

відбувалось на 6,4 % повільніше ніж зменшувалась загальна чисельність населення України. Більш відчутні негативні зміни відбулись на проміжку 2001—2007 рр., коли Україна щороку втрачала по 0,77 % усього населення, а чисельність осіб дітородного віку кожного року зменшувалась у середньому на 0,4 %. Втім, для процесу дітонародження вкрай важливо, чи зберігаються чисельні пропорції між контингентами кожної статі. Як видно з табл. 1, за останніх шістнадцять років чисельність чоловічої частини репродуктивного контингенту практично не змінилась. Дещо зменшувалась кількість жінок дітородного віку (щороку в середньому на 0,04 %). Але за цей час відбулись суттєві позитивні для дітонародження зміни у структурі населення, більше як на 5 процентних пункти зросла питома вага осіб дітородного віку і, особливо, серед чоловіків (+5,8 п.п.) переважно за рахунок скорочення їхньої частки у старших вікових групах (55 років і старше) через коротшу ніж у жінок тривалість життя.

Таблиця 1

**ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ ТА СТРУКТУРИ
РЕПРОДУКТИВНОГО КОНТИНГЕНТУ УКРАЇНИ
В РОЗРІЗІ СТАТІ за 1991 — 2007 рр.**

Населення репродуктивного віку	Частка осіб репродуктивного віку в загальній чисельності окремої статі, %			Зростання частки, п. п.		Середньорічний темп зміни чисельності осіб репродуктивного віку, %	
	1991	2001	2007	1991—2007	2001—2007	1991—2007	2001—2007
Чоловіки	50,0	54,1	55,8	5,8	1,7	100,01	99,66
Жінки	44,4	48,1	48,9	4,5	0,8	99,96	99,54
В цілому	47,0	50,9	52,1	5,1	1,2	99,98	99,60

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України.

За 1991—2007 рр. практично зникла диспропорція статей у репродуктивному контингенті. Так, у 2007 р. на кожну тисячу жінок плідного віку припадало 998 чоловіків проти аналогічного показника 968 чоловіків у 1991р. Варто зазначити, що для від-

творення населення необхідним є не лише загальне балансування статі серед дітородного контингенту, а й у межах близьких вікових груп, в яких паруються в союзі майбутні батьки. Тому слід брати до уваги вікові співвідношення статей з урахуванням лагу (середньої різниці) віку між чоловіками та жінками про одруженні. В Україні за останній між переписний період вік чоловіків при одруженні перевищує вік жінок у середньому на 2,7—2,9 років. Отже, якщо аналізувати вікові пропорції між чисельністю чоловіків та жінок із зсувом чоловічого населення на три роки, то існує певний дисбаланс в окремих вікових групах. Так, у 2007 р. найліпше «забезпечені» чоловіками-партнерами за віком жінки наймолодшої вікової групи 15—19 років, а саме на кожну тисячу цих жінок припадає в середньому 1177 чоловіків віком 18—22 роки, та двох старших вікових груп 35—39 та 40—44 років відповідно 1050 та 1151 чоловіків віком 38—42 та 43—47 років. Щодо першої та передостанньої (40—44 роки) групи жінок, то таке сприятливе «навантаження» чоловіками істотно не може вплинути на рівень народжуваності в цьому 2007 році, оскільки дітородна активність жінок в обох групах дуже низька. У жінок віком 15—19 років плідність становить у середньому 30 дітей на 1000 жінок, а в старшій групі лише 3 дитини на 1000 жінок віком 40—44 роки. Натомість, найплідніші вікові групи жінок 20—24 та 25—29 років чи не найгірше «забезпечені» потенційними шлюбними партнерами, відповідно на 1000 жінок цього віку припадало в середньому 907 та 975 чоловіків. Слід зазначити, що вигідне співвідношення між сьогоднішніми наймолодшими потенційними шлюбними партнерами може бути сприятливим для народжуваності лише через 5 наступних років, коли вони перейдуть в активний дітородний вік (20—24 і 25—29 років), так, як це було шістнадцять років тому. Зокрема, у 1991 р. на кожних 1000 жінок 20—24 і 25—29 років припадало відповідно 1042 і 1071 чоловіків. Таке співвідношення статі серед потенційних шлюбних партнерів певною мірою сприяло збереженню показників плідності на доволі високому рівні, а саме, кожна українська жінка за все своє дітородне життя могла народити в середньому 1,77 дитини.

Цікаво, яким же чином впливає фактор збалансованості статі в окремих вікових групах потенційних шлюбних партнерів на зміну чисельності народжених і, яку роль відіграють ще два чинники — вікова структура жінок плідного віку та вікова плідність жінок. Дані табл. 2 свідчать, що якщо врахувати вплив усіх трьох чинників, то за роки незалежності розрахункова чисельність на-

роджених в Україні скоротилась на 178,5 тис. або на 27,9 %. Такі репродуктивні втрати були зумовлені в першу чергу зміною інтенсивності дітонародження в усіх вікових групах. Через зменшення вікової плідності жінок розрахункова чисельність народжених скоротилась на 153,7 тис. дітей або на 25 %. Другий вагомий чинник, що відіграв негативну роль, — дисбаланс статі серед потенційних шлюбних партнерів. Через погіршення співвідношення статі в окремих вікових групах розрахункова чисельність народжених за 1991—2007 рр. знизилась майже на 18 тис. дітей або на 2,8 %. Негативний ефект внаслідок постаріння жінок репродуктивного віку становив — 6,9 тис. дітей або —1,1 %.

Таблиця 2

**РОЗРАХУНКОВІ ПОКАЗНИКИ ЗМІНИ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАРОДЖЕНИХ
З УРАХУВАННЯМ СТРУКТУРНИХ ЧИННИКІВ ТА ВІКОВОЇ
ПЛІДНОСТІ ЖІНОК УКРАЇНИ за 1991—2007 рр.**

	Розрахунковий розмір зміни чисельності народжених за 1991—2007 рр.		
	абсолютний, тис. осіб	відносний, %	темп скорочення, %
В цілому	-178,5	72,1	-27,9
у тому числі за рахунок: — вікової плідності жінок	-153,7	75,0	-25,0
— вікової структури жінок репродуктивного віку	-6,9	98,9	-1,1
— співвідношення статі серед потенційних шлюбних партнерів репродуктивного віку	-17,9	97,2	-2,8

Джерело: авторські розрахунки за даними Держкомстату України.

Отже, серед структурних чинників більш значущою виявилась непропорційність співвідношення статі серед потенційних шлюбних партнерів. Цей фактор разом зі зміною характеру шлюбної поведінки населення репродуктивного віку, переважно молодій його частини, негативно впливає на народжуваність. Йдеться про поширення неформальних шлюбних стосунків, особливо серед молоді. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року в юридично незарєстрованому шлюбі перебувало 25,3 % чоловіків та 19,2 % жінок віком 15—19 років, причому модальний вік, тобто такий, в якому більшість населення перебуває у неза-

реєстрованому шлюбі становить у жінок 16, а у чоловіків 17 років. Слід зазначити, що саме у віковій групі жінок 15—19 років спостерігається найбільша частка дітей народжених поза шлюбом, яка у 2007 р. складала 34,5 % від усіх народжених цими матерями. Навіть серед сорокарічних жінок (40—44 роки), які практично втратили надію на створення сім'ї питома вага дітей, народжених поза зареєстрованим шлюбом менша 31,2 %.

Тенденція розповсюдження в Україні консесуальних шлюбів та відкладання часу юридичної реєстрації шлюбу, особливо серед молодих репродуктивних верств, є прикладом наслідування та укорінення не найкращих «західних стандартів життя». За консесуальних взаємин затягується період адаптації партнерів і набуває хронічної форми стан сімейної невизначеності, неупорядкованості. В результаті за останніх шістьнадцять років частка позашлюбних народжень зросла практично вдвічі і у 2007 р. становила 21,1 % проти 11,9 % у 1991 р. Варта зауважити, що в розвинутих західноєвропейських країнах більше половини дітей народжується поза юридичним шлюбом. Скажімо, у Франції цей показник у 2006 р. становив 50,5 %, у Норвегії — 53,1 %, а в Швеції сягнув 55,5 % від усіх новонароджених. Але це не заважає жінкам згаданих країн мати найвищі в Європі показники плідності, відповідно у Франції 54 народжених на 1000 жінок репродуктивного віку, у Норвегії 52%, а в Швеції — 50%. У той час як українські жінки підвищили свою плідність у 2007 році лише до рівня 38,8 %. Західноєвропейські жінки, хоч і починають пізніше народжувати дітей, але інтенсивність і тривалість дітонародження у них незрівнянно більша. Цікаво, що найплідніша вікова група французьких матерів віком 25—29 років дає 133 немовляти на 1000 жінок (дані 2006 р.), найактивніша когорта українських матерів віком 20—24 роки у 2007 р народила лише 92 дитини на 1000 жінок. Утім, мабуть не варто формально розглядати і порівнювати ці показники. Адже рівень соціальної захищеності та економічної підтримки західноєвропейських матерів не адекватний тому, що мають українські матері, навіть за сучасних проналістських заходів з боку держави.

У цілому, за період незалежності (1991—2007 рр.) чисельність народжених зменшилась на 158,1 тисяч або на 25,1 % і відбулось практично лише через скорочення плідності жінок у всіх вікових групах (–156,2 тисячі дітей або –24,8 %). Як бачимо, фактор постаріння материнського контингенту відіграв несуттєву роль (–1,9 тисячі дітей).

Дітородна активність жінок проявляється не лише в інтенсивності, а й у черговості народжень. В Україні вже давно закріпилась традиція планування дітей першої черги народження. Так, у 2007 році серед усіх новонароджених 56,6 % були первістками і лише третина немовлят (32,7 %) — діти другої черги народження, причому за останній рік ледь помітно зросла частка других дітей (+0,2 п.п.) за рахунок скорочення малюків першої черги. Як відомо, жінки у нашій країні, порівняно з європейськими, традиційно вступають до шлюбу і народжують дітей досить рано. Переважна кількість дітей в Україні у 2007 р. народжувалась жінками у віці 24 роки, а первістків у 22 роки. Материнський контингент України традиційно вважається досить молодим, особливо в порівнянні з іншими європейськими країнами. У більшості європейських країн з відносно високим рівнем народжуваності середній вік матерів при народженні першої дитини становить 28 — 29 років. Середній вік українських матерів протягом останніх років коливався в межах 24,4 — 25,7 років. У 2007 р. він становив 25,7 роки, а при народженні перших дітей 23,4 роки. Отже, з огляду на «європейські стандарти», українські жінки мають значний віковий резерв для продовження дітородної діяльності.

Таким чином, аналіз впливу структурних демографічних чинників виявив наявність певного репродуктивного потенціалу для збереження стабільних темпів зростання народжуваності в Україні на середньострокову перспективу, тобто наступних 20 років. Тому вкрай важливо, аби державна стратегія демографічного розвитку країни була спрямована на як найповніше використання сприятливих передумов підвищення репродуктивної активності населення України.

Література

1. Населення України — 2004. Щорічна аналітична доповідь. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2004. — 83 с.
2. *Курило І. О.* Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. — 472 с.
3. *Романюк А. І.* Демографічні студії: Вибрані праці. — К.: Ін-т економіки НАН України, 1997. — 303 с.
4. <http://www.epp.eurostat.ec.europa.eu>

Стаття надійшла до редакції 09.10.2008